

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CDXXVIII

CLASSE DES SCIENCES HISTRIQUES

N° 18

Reçu à la VI séance de la Classe des sciences historiques le 28 juin 2017

Rédacteur

MIHAILO VOJVODIĆ
Membre de l'Académie

BEOGRAD
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

Примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 28. јуна 2017. године

У р е д н и к
академик
МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД
2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор
Младенка Савичић

Коректори
Невена Ђурђевић
Снежана Крсичић-Букарица

Тираж
300 примерака

Штампа
ПЛАНЕТА ПРИНТ, Београд

C A Д P Ж A J

Михаило Војводић, <i>Милораг Екмечић (1928–2015)</i>	1
Василије Ђ. Крестић, <i>Бечкеречки програм</i>	9
Vasilije Dj. Krestić, <i>Bečkerek Programme</i>	18
Десанка Ковачевић-Којић, <i>Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Котруљевић (нови погледи)</i>	19
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Double Entry Bookkeeping in Dubrovnik and Benko Kotruljević (New Aspects)</i>	34
Михаило Војводић, <i>Србија и балкански ратнови</i>	37
Mihailo Vojvodić, <i>Serbia and the Balkan Wars</i>	48
Гојко Суботић, <i>Ко су биле монахиње Јефимија и Евпраксија из најпачице на влашцијаници манастира Пућине?</i>	51
Gojko Subotić, <i>Who Were Nuns Jefimija and Evpraksija From the Inscription on the Epitaphion of Putna Monastery?</i>	61
Љубодраг Димић, <i>Повраћац у Европу. Југославија и питање европске безбедности на преласку из 60-их у 70-е године XX века</i>	63
Ljubodrag Dimić, <i>Return to Europe. Yugoslavia and the Question of European Security at the Turn of the Decade – from the 1960s to the 1970s</i>	95
Славенко Терзић, <i>Скадарски вилајет у другој половини XIX века. Опис руског конзулата у Скадру 1876. године</i>	97
Slavenko Terzić, <i>Vilayet of Skadar in the Second Half of the 19th Century. Description of the Russian Consulate in Skadar in 1876</i>	110

Рајко Кузмановић, <i>Улога науке и академија у развоју друштва</i>	111
Rajko Kuzmanović, <i>The Role of Science and Academies in the Development of the Society</i>	121
Christer Jorgensen, <i>Igniting the East. The Causes and Consequences of the 1875 Peasant Revolt in Bosnia-Herzegovina</i>	123
Кристер Јоргенсен, „Запалили и стојок“. Узроци и последице Босанско-херцеговачког устанка 1875. године	148
Душан Т. Батаковић, <i>Нови ревизионизам и стари стереотипи? Историографија о Србима и Србији након 1991. године</i>	149
Dušan T. Bataković, <i>New Revisionism and Old Stereotypes? On post-1991 Historiography on Serbs and Serbia</i>	170
Срђан Рудић, <i>Брачне везе босанске власиеле</i>	173
Srđan Rudić, <i>Marital Links of Bosnian Nobility</i>	188
Душан Берић, <i>Средњовековни почеци мађаризације</i>	189
Dušan Berić, <i>The Medieval Beginnings of Magyarization</i>	207
Марица Маловић Ђукић, <i>Которска патрицијска породица Бисте у средњем веку (14. и 15. век)</i>	209
Marica Malović Đukić, <i>Kotor Patrician Family of Biste in the Middle Ages (14th and 15th Centuries)</i>	222
Никола Б. Поповић, <i>Негоумице о Начертанију</i>	225
Nikola B. Popović, <i>Dilemmas About Načertanije</i>	251
Слободан Шоја, <i>La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature</i>	253
Слободан Шоја, <i>Наполеонска сага у Босни у историји и књижевности</i>	264
Маја Лаковић, <i>Руско посланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861)</i>	267
Maја Laković, <i>Russian Embassy in Constantinople and Greek-Bulgarian Ecclesiastical Dispute (1856–1861)</i>	280
Бранко Бешлин, <i>Борба либерала за превласћу у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866)</i>	281
Branko Bešlin, <i>Struggle of Liberals for the Supremacy at the Society of Serbian Letters and Matica srpska (1864–1866)</i>	298

Борђе Микић, <i>Италијанизација у Трсту и околини у другој половини XIX века</i>	301
Đorđe Mikić, <i>Italianisation in Trieste and the Environs in the Second Half of the 19th Century</i>	327
Неделько В. Радосављевић, <i>Српска православна црквеношколска оштина у Мостару</i>	329
Nedeljko V. Radosavljević, <i>Serbian Orthodox Church-Educational Municipality in Mostar</i>	349
Константин В. Никифоров, <i>Короткий балканский век перед Великой войной</i>	351
Константин В. Никифоров, <i>Крајњи балкански век уочи Великог рата</i>	361
Милош Ковић, <i>Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (29. јун – 2. јул 1914)</i>	363
Miloš Ković, <i>Bosnia and Herzegovina and the Sarajevo Assassination in the British Press (29 June – 2 July 1914)</i>	372
Александар Растовић, <i>Сетон Војсон о српској политичкој елити</i>	375
Aleksandar Rastović, <i>Seton-Watson About the Serbian Political Elite</i>	395
Петар В. Крестић, <i>Александар Арнаутовић, Из предгробних мемоара (Рат/Војска/Кабинет министара/Бугарски рат/Албанија/Посланство у Паризу)</i>	397
Petar V. Krestić, <i>Aleksandar Arnautović, From Pre-Grave Memoirs (War/Army/Minister's Cabinet/Bulgarian war/Albania/Embassy in Paris)</i>	413
Душан Топаловић, <i>Развој шведско-српских трговинских веза и конзуларних односа до 1914. године</i>	415
Dušan Topalović, <i>Review of Development of the Swedish-Serbian Trade and Consular Relations Until 1914</i>	441
Боривоје Милошевић, <i>Владимир Ђоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915–1916. године</i>	443
Borivoje Milošević, <i>Vladimir Ćorović at the High-treason Process in Banja Luka in 1915–1916</i>	460
Биљана Вучетић, <i>Стенли Харти Озборн, амерички лекар у Србији 1915. године</i>	461
Biljana Vučetić, <i>Stanley Hart Osborn, An American Doctor in Serbia in 1915</i>	475

Jean-Paul Bled, <i>Le mythe de François-Joseph</i>	477
Жан-Пол Блед, <i>Франц Јозеф и његов мит</i>	484
Јована Шалјић, <i>Осман Ђикић и његов џајрећ</i>	485
Jovana Šaljić, <i>Osman Đikić and his Struggle</i>	500
Горан Латиновић, <i>Југословенско-италијански економски односи (1934–1936)</i>	501
Goran Latinović, <i>Yugoslav-Italian Economic Relations (1934–1936)</i>	510
Мира Радојевић, <i>Демокрајтска сјџранка и Сјоразум Цвејковић–Мачек</i>	513
Mira Radojević, <i>Democratic Party and the Cvetković–Maček Agreement</i>	531
Драга Мاستиловић, <i>Срби из долине Неретве и Сјоразум Цвејковић–Мачек 1939. ѓодине</i>	533
Draga Mastilović, <i>Serbs From the Neretva Valley and the Cvetković–Maček Agreement of 1939</i>	549
Војислав Павловић, <i>Мисија Вилијема Донована на Балкану, јануар–фебруар 1941.</i>	551
Vojislav Pavlović, <i>Mission of William Donovan in the Balkans January–February 1941</i>	564
Зоран Лакић, <i>Црна Гора у научном гјелу академика Милорада Екмечића</i>	565
Zoran Lakić, <i>Montenegro in the Scientific Work of Academician Milorad Ekmečić</i>	572
Е. Ју. Гуськова, <i>Сообщения ЦК КПЮ о состоянии межнациональных отношений в республиках Югославии в первое десятилетие после второй мировой войны</i>	573
Јелена Гускова, <i>Извештаји ЦК КПЈ о сјању међунационалних односа у рејубликама Југославије у првој деценији после Другог свејског рајта</i>	586

Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности посвећује овај број Гласа академику Милораду Екмечићу који је у њој провео више деценија најпре као члан ван радног састава, да би потом био преведен у статус редовног члана. Академик Милорад Екмечић је био оснивач и дугогодишњи председник њеног Одбора за историју Босне и Херцеговине и члан више других одбора. Са успехом је обављао и дужност члана њеног Председништва. Академик Екмечић је био један од најугледнијих српских историчара, чије стваралаштво представља научну заоставштину немерљиве вредности. Његови радови јединствени су по богатој подлози која му је послужила за аналитичко расуђивање и синтетичко излагање. Оригинална тумачења и бриљантни закључци, исказани једноставним али изражајним језиком, зрачили су код њега особитом свежином.

Овај зборник садржи 33 оригинална рада и уводни рад посвећен академику Милораду Екмечићу. Потпуна библиографија радова академика Екмечића објављена је у традиционалној серији библиографија угледних академика.

Редакциони одбор

ЧЛАНОВИ РЕДКЦИОНОГ ОДБОРА:

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ, уредник
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ
ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ
ГОЈКО СУБОТИЋ
ЉУБОДРАГ ДИМИЋ
СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ
МИЛОШ КОВИЋ, секретар

ДРАГА МАСТИЛОВИЋ

СРБИ ИЗ ДОЛИНЕ НЕРЕТВЕ И СПОРАЗУМ ЦВЕТКОВИЋ–МАЧЕК 1939. ГОДИНЕ

А п с т р а к т. – Када је 1929. године Краљевина СХС промијенила назив у Краљевина Југославија и када је подијељена на бановине, долина Неретве је припала Приморској бановини. Схватајући да су на тај начин свјесно препуштени хрватској интересној зони у Краљевини Југославији, Срби из долине Неретве су покушали да скрену пажњу, прије свега званичном Београду, на ту нелогичну подјелу Херцеговине, те да изразе своје протесте, али и страхове оваквим поступком. Међутим, њихови протести, меморандуми и елаборати којима су покушали да спријече утапање Мостара и долине Неретве у Приморску бановину, нису уродили плодом. Коначно, њихови страхови изражени 1929. године, обистинили су се 1939. године приликом стварања Бановине Хрватске, па су изнова покушали да скрену пажњу, прије свега Београду, на сву нелогичност уступања долине Неретве Бановини Хрватској.

Кључне ријечи: Долина Неретве, Мостар, Срби, Приморска бановина, Споразум Цветковић–Мачек, Бановина Хрватска

Споразум Цветковић–Мачек из 1939. године био је један од најзначајнијих догађаја политичког живота Краљевине Југославије, и као такав изазивао је пажњу како савременика тако и историчара. Због тога је овај споразум био и незаобилазна тема свих оних истраживача који су се на било који начин бавили политичким животом Краљевине Југославије у годинама пред Други свјетски рат. Међутим, проучавање крупних политичких посљедица које је тај споразум оставио у политичком животу Краљевине Југославије, засјенио је истраживања на микро плану, тако да су изван пажње истраживача остала бројна питања која су оптерећивала жи-

вот становника оних крајева, посебно у Босни и Херцеговини, који су се нашли у границама Бановине Хрватске. Такав је био случај и са Србима из долине Неретве, који нису били предмет посебног истраживања када је у питању Споразум Цветковић–Мачек, већ су више изазивали пажњу историчара својим сталним и упорним настојањима још од 1929. године, када су се нашли у границама Приморске бановине, да скрену пажњу на себе и нађу се у границама бановине која гравитира српском етничком подручју у Краљевини Југославији.

Законом о називу и подјели Краљевине на управна подручја, који је донесен 3. октобра 1929. године, Краљевина СХС је добила назив Краљевина Југославија. Истим законом земља је подијељена на бановине, а Херцеговина је подијељена између Приморске и Зетске бановине. Стварањем Зетске бановине херцеговачки срезови: Требиње, Љубиње, Билећа, Гацко, Невесиње и Фоча нашли су се у Зетској бановини. Међутим, српско становништво Мостара и долине Неретве са великим незадовољством, али и зебњом, дочекало је стварање Приморске бановине, која је у свој састав обухватила и њих. Сва настојања српских политичара те културних и јавних радника из Херцеговине да и Мостар буде укључен у оквире Зетске бановине, нису уродила плодом. Није помогао ни меморандум који су Срби из долине Неретве упутили тада краљу Александру, као ни елаборат који је тим поводом саставио историчар др Владимир Ћоровић.¹ Мостар више чак није био ни административни центар, јер је Сплит постао сједиште Приморске бановине. Поред осталог и то ће се негативно одразити на развој до тада највећег и најразвијенијег херцеговачког града. Таква подјела Херцеговине била је потпуно неприродна, на што су многи покушавали да скрену пажњу релевантним факторима у земљи. Осим тога, било је јасно да се Мостар и долина Неретве остављају хрватској интересној зони у Краљевини Југославији, што ће се по Србе у долини Неретве и Западној Херцеговини убрзо показати као трагично.

Завођење дјелимичног парламентаризма и уставности, Октроисаним уставом 1931. године, само је допринијело поновном бујању хрватског национализма и наговјештавало период који неће бити нимало лак за Србе који су се нашли у саставу Приморске бановине, посебно у оним мјестима гдје су представљали мањину у односу на Хрвате и муслимане. Већ почетком тридесетих година у Херцеговини је свом силином на површину опет избио хрватски национализам. Сав разочаран, Миле Вујадиновић, један од радикалских првака из Мостара, тада је писао Лазару Марковићу у Београд и ово: „Писао бих и жалио се – али коме? Људима,

¹ Архив Југославије у Београду (даље: АЈ), Збирка Милана Стојадиновића (даље: 37), кут. 9, бр. 53/779–780 (Представка Срба из долине Неретве од 19. априла 1939. године).

којима би требало много нешта рећи, не смем. Бит ћу антидржавни и казнит ће ме. Они смеју. Пишу и говоре. Приређују забаве, излете, зборове, манифестације у којима доносе и из фишека просипљу хрватску земљу и мешају је са овом тврдом херцеговачком, постављају границе и. т. д... А шта је с нама. Ми смо Југословени, који из рођеног и одгојеног патриотизма страдамо, морално и материјално. Из дана у дан све више трпимо. Слушамо и појединачно доживљујемо мањих и већих увреда... Ћутимо и трпимо... Никог нема да нас разуме и да нас у заштиту узме.“² Као прилог писму Вујадиновић је послао један проглас који су хрватски националисти дијелили приликом посјете патријарха Варнаве Мостару и Дубровнику, а који почиње овако: „У суботу и недељу 24 и 25 рујна задржаваћу се у Дубровнику *Влашки Папа* Српски комитација Барнаба, којег крвави београдски режим шаље у нашу Хрватску Атenu, да покуша заробити и наше душе како су силом заробили и наша тјелеса.“³ Није ни чудо што су Срби у Херцеговини имали осјећај да се забране и ограничења исказивања националних осјећаја односе само на њих. У исто вријеме, учитељ из Мостара Јово Ћугумовић, у једном писму др Душану Смиљанићу, понављао је своје јадиковке изречене још приликом стварања Краљевине СХС 1918. године. Више од деценију послје стварања заједничке државе он је, сада увјерен у своје сумње тада изречене, писао: „Мој душевни немир и национална жалост датира се од дана стварања Крфског Пакта. Државници Србије тијех дана нису знали скиме имају посла. Кад је Србија предзадњу кап крви просула и тиме отворила наша тамничка врата и дигла наша вешала, овамошње масе ваше шире Отаџбине, а то је Српски народ, али онај народ који је једини патио под потученим непријатељем, од узхићења и радости за дуго времена био је на кулминацији националног лудила. И ја сам се сиромаша веселио и помагао својим пријатељима да се веселе и ако сам тијех дана, а то је концем 1918. год пок. Пашићу, кад је пролазио кроз Мостар, у једном писму испоставио све оно са чиме и ово писмо дише. Подвукао сам му, да је узалудан пут којим се пошло па ма он трајао и три деценија. Српски народ своје муком стечено благо, признато у историји читавога света, издао је као трговац свој еспап на вересију и сада нема ни робе ни новца. Издао је за онога који то не заслужује и који никакве гаранције не пружа. Наше ране нису добивене у једном дану или једном рату, већ су никле у њиховом семену и њиховој вери, зато су дубоке и неизлечиве... Поред тога, најстрашнији морални грех носе можда њих педесет у земљи, који су могли а нису хтели лечити ране Крфског Пакта, већ на против окренули ток једне хиљадугодишње историје на са-

² АЈ, Збирка Лазара Марковића (даље: 85), кут. 2, бр. 6 (Писмо Мила Вујадиновића – Лазару Марковићу из Мостара).

³ Исто.

свим нове, неприродне и безизлазне путеве. Српски народ се осећа несретним, пониженим и увређеним. Он је свесан да је извесни део интелектуалаца извршио издају над њим. Он чека свануће...“⁴

Али, то „свануће“ српском народу, посебно у Херцеговини, коме се надао Јово Ђугумовић, не само да је било далеко већ је напротив слиједио један од најмрачнијих периода његове историје. Убиство краља Александра у Марсељу 1934. године и фактички и симболично је најавило страхоте које су српски народ очекивале у годинама које су долазиле. Крајем 1935. и првих мјесеци 1936. године ситуација у Херцеговини се посебно заострила и пријетила да изазове међунационалне сукобе. Међу српским становништвом била је све присутнија бојазан и осјећај неизвјесности, јер је постајало јасно да држава нема ефикасних средстава или неће да их примијени против све чешћих и све дрскијих испада хрватских националиста. Посебно је држање католичког клера у Херцеговини било отворено антидржавно и антисрпско и то до те мјере да су сви извјештаји из Херцеговине указивали на ову чињеницу. У августу 1935. године, командант Јадранске дивизијске области доставио је армијском ђенералу Петру Живковићу извјештај у коме се, између осталог, каже: „Од смрти блаженопочившег витешког Краља Александра I Ујединитеља, избио је у овом делу нашег народа духовно-душевни преокрет, који је узео у свему одређени правац и данас се, у последње време, развија свом снагом у негирању отаџбине и свих њених амблема. На територији Приморске бановине, коју познајем и о којој говорим, ово безумље иде у крајност. Разграђивање отаџбине врши се свом снагом. И јавно се ради, говори и јавно се певају песме у којима се вређају светиње отаџбине. У првом реду бесомучно се напада наша Краљевска Династија, не штедећи при томе ни једног њеног члана... Ако се од стране државне и самоуправне власти пусти без препрека, да се овако даље ради и ствара страховито безвлашће, онда је вероватно да ће бити поколебан, макар и нешто доцније, и војнички дух у војсци. Ако би такав случај наступио, што је при оваквом стању могуће, онда би то одвело револуцији и отаџбину нежељеним искушењима.“⁵ Какво је стање владало у Приморској бановини, виђено очима обичног човјека, види се и из исказа Николе Шотре из Чапљине, на збору Југословенске националне странке у Сарајеву 26. јануара 1936. године: „Данас су дошли неки до уверења да је ова држава пред распадом те од туд псовке националних светиња, бројне туче и нападаји, гажење југословенске заставе. Догодило

⁴ АЈ, 85-2-6/553/554 (Писмо Јова Ђугумовића из Мостара др Душану Смиљанићу у Београд 25. јануара 1934. године).

⁵ АЈ, 37-9-749 (Допис Ђенералштабног одјељења Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије првом ађутанту краља Петра, армијском ђенералу Петру Живковићу, од 23. августа 1935. године).

се и то да је руља зауставила аутомобил приморског бана и скинула с аута југословенску заставу.⁶ У једном извјештају Управе града Београда од 18. децембра 1935. године, између осталог се каже: „Политички кругови сматрају да од дана уједињења до данас, тежег политичког момента није било и да је државна криза дошла до кулминације. Удружена опозиција пореметила је дисциплину у грађанским редовима, а Мачек, који редовно даје изјаве, не само домаћим него и страним новинарима, просто је револуционизирао масе.“⁷ С друге стране, Јосип Јаблановић, бан Приморске бановине, настојао је колико је то било могуће да у својим извјештајима ублажи сву тежину политичких, националних и вјерских односа у његовој бановини. Тако је, на примјер, у једном од бројних извјештаја Стојадиновићу тврдио да се „духови стишавају“ и да истакнуте личности опозиције приступају „са пуно повјерења њему“, те да су националистички елементи „дезорјентисани и тешко примају ново стање.“ Истини за вољу, у истом извјештају бан Јаблановић наводи да још понегдје падају поклицы Перчецу и Павелићу и да се у неколико мјеста чула „претежно од деце и младежи, ужасна песма *Дај ми ђушку од два мейра да убијем краља Петра*“,⁸ али све то није сметало Јаблановићу да увјерава Стојадиновића како у његовој бановини напредује национална југословенска мисао и стање се раapidно поправља, што је било далеко од истине. Међутим, националистички испади Хрвата, провокације, увреде, отворена изазивања и све чешћи физички напади на православне, посебно у оним мјестима гдје су Срби чинили мањину становништва, нису могли остати без реакције барем у оним сеоским и градским општинама гдје су Срби живјели у већој и компактнијој маси. И сам Јаблановић писао је јануара 1936. године да је погоршање националних и вјерских односа у његовој бановини дошло зато што је „на страни српског православног живља у неким местима почела реакција противу оних неразумних, неблагородних, дивљачких и гнусних изгрета у извесним сељачким редовима хрватскога пучанства који су више препуштени утицају фанатика, непатриотскога сеоскога клера и демагога, те код којих се мање осећа ауторитет трезвених личности из вођства покрета др Мачека.“⁹ Примјетно је да Јаблановић покушава да амнестира Мачека и вођство ХСС, као и виши католички клер од

⁶ АЈ, 37-48-310/162-171 (Извјештај полицијског приправника др Османа Халилбашића Краљевској банској управи Дринске бановине, са конференције Југословенске националне странке у Сарајеву 25. јануара 1935. године, који је прослијеђен Милану Стојадиновићу).

⁷ АЈ, 37-9-48/131 (Извјештај Управе града Београда, није наведено коме је упућен).

⁸ АЈ, 37-49-154/155 (Извјештај бана Јаблановића М. Стојадиновићу).

⁹ АЈ, 37-49-186 (Писмо бана Јаблановића краљевом намјеснику др Иву Перовићу 18. јануара 1936. године).

одговорности за тешко стање међуљудских односа у његовој бановини, као и за тешке сукобе Срба и Хрвата који су избијали крајем децембра 1935. и у току јануара 1936. године. Један од најтежих сукоба са смртним исходом у босанскохерцеговачком дијелу Приморске бановине десио се јануара 1936. године у срезу Ливно, када је уочи православног Божића демолирана православна црква у селу Рујанима, што је, на други дан Божића, довело до демолирања католичких кућа у селу Горњи Рујани, а у сукобу који је потом уследио, један католички сељак смртно је страдао.¹⁰ Стање се до те мјере заоштрило да је Јаблановић наредних дана слао алармантне извјештаје „да од Губина до Грахова, православни су у припреми, оборужани моткама, секирама, отерали су жене и децу у шуме, очекујући напад од стране католика.“¹¹

Долина Неретве, као изразито вјерски и национално мјешовита средина, није могла избјећи тешке сукобе који су погађали Приморску бановину. Један од таквих крвавих сукоба десио се у Мостару, приликом великог збора хрватске опозиције, који је био заказан за 12. јул 1936. године. Збор су припремали дуго времена и врло пажљиво др Бариша Смољан, Марко Сутон и срески начелник Ждерић, па се на њему окупило више од 15.000 људи. Како је Ђорђе Драгић из Мостара обавјештавао Лазара Марковића, „маса су ишле на слетиште доста дисциплиноване са клицањем слободној Хрватској, Др. Мачеку, хрватском Мостару и хрватским заставама, које се на све стране вију, али ни једна за Југославију. Све док масе нијесу чуле говоре својих вођа, може се рећи биле су сношљиве.“ Пошто је збор, случајно или намјерно, био заказан на православног празник Петровдан, када се у Мостар слијежу масе српског свијета, власт је уредила да Срби не прелазе на другу страну Неретве, гдје су уобичајено играли коло и правили народно весеље. Међутим, проблем је настао када је један од хрватских манифестаната на коњу прешао мост и, уз погрдне повике, са хрватском заставом улетио међу Србе, који су му отели заставу и уништили је. Пошто је успио да побјегне и обавијести остале учеснике збора, масе хрватског свијета јурнуле су преко моста и тако је дошло до крвавог обрачуна у коме је један Хрват погинуо, а четворица рањена, док су четворица Срба такође били рањени. Веће крвопролиће избјегнуто је само захваљујући интервенцији војске.¹²

¹⁰ АЈ, 37-49-182 (Извјештај Краљевске банске управе Приморске бановине Министарству унутрашњих дела, од 11. јануара 1936. године).

¹¹ АЈ, 37-49-180 (Извјештај бана Јаблановића М. Стојадиновићу од 11. јануара 1936. године).

¹² АЈ, 85-2-416 (Ђорђе Драгић из Мостара Лазару Марковићу 16. јула 1936. године).

Врхунац незадовољства, али и зебње за властиту судбину, Срби из Мостара и долине Неретве достигли су са споразумом Цветковић–Мачек. Притиснути спољнополитичким компликацијама, посебно под утиском њемачке агресије на Чехословачку, али и намјерама Италије да се умијеша у подјелу плијена са Њемачком, влада Драгише Цветковића и кнез Павле били су ријешени да по сваку цијену среде унутрашње прилике у земљи и хрватско питање ставе *ad acta*. Одлучне ставове владе по овом питању истакао је Драгиша Цветковић у Народној скупштини 10. марта 1939. године, када је, између осталог, нагласио: „Важно је за све нас, да се једном за свагда одбаце све предрасуде из прошлости, да се рачуна са стварним чињеницама и да се ради искрено, одлучно и брзо. Разум мора да влада над осећањима.“¹³ Ове ријечи многи су већ тада протумачили као почетак краја интегралног југословенства, то јест, дотадашње званичне доктрине државне политике Краљевине Југославије од 1929. године.

Када је 2. априла 1939. године Драгиша Цветковић започео преговоре са вођом хрватске опозиције Влатком Мачеком, чини се да нико од српских политичара из Босне и Херцеговине није поуздано знао о чему Цветковић преговара са Мачеком. То чак није знао ни једини представник босанскохерцеговачких Срба у Цветковићевој влади, др Бранко Миљуш. Он чак тврди да у то вријеме Цветковић уопште није сазивао сједнице владе и да њени чланови нису знали о чему Цветковић преговара са Мачеком. Али, и поред тога, није се могло сакрити да се говори о подјели територија и да је Босна и Херцеговина на тапету. Миљуш је покушавао да самостално нешто уради, а прије свега да утиче на Цветковића и објасни му да српску земљу и српски народ западно од ријеке Дрине не може поклањати Мачеку, а да тај народ уопште не пита за мишљење. Тај непријатни сусрет, Миљуш је описао на следећи начин: „Када сам успио да дођем до Цветковића, нашао сам га у гомили географских карата, са којих се још дизао мирис свежих боја. Имао сам утисак да се налазим на Географском институту. Бацим поглед на ту чудну документацију и опазим да је сваки срез обрађен засебно и у три боје. Није било никакве сумње да ове боје претстављају становништво трију вера. Већ сама ова слика речито је потврђивала основаност наше зебње. У току жучног објашњења, Д. Цветковићу се измакла ова тешка реченица, која је откривала његове истинске намере: *Докле ћете нам ви, Срби из Босне, ометати споразум са Хрватима*.“¹⁴ Миљуш је ову карактеристичну Цветковићеву реченицу прокоментарисао на следећи начин: „Овакво резонување откривало је истовремено и један изузетни менталитет, на срећу, једне незнатне врсте

¹³ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год. 8, књ. 1, Београд 1939, XII редовни састанак, држан 10. марта 1939. године, 627.

¹⁴ Бранко Миљуш, *Споразум 1939*, Виндзор 1957, 7.

политичара из Србије. За овај тип политичара простор од Дрине до Јадрана је претстављао маневарско политичко поље, а православни и муслимански живаљ на том подручју материјал за погађања. Како је Труман са Стаљином делио Кореју по паралели; Черчил Југославију на проценте; Женева Индокину по паралели, не питајући дотичне народе за њихову вољу, тако би и ови политичари секли ножем низ нашу кичму. Д. Цветковић је већ држао нож „карикаш“ у руци и изабрао ребра која ће нам посећи и дати Др. Мачеку.¹⁵

У таквој ситуацији неки угледни Срби из Босне и Херцеговине покушавали су да се сами наметну и скрену пажњу, прије свега влади у Београду, на свој незавидан положај. Тако је једна група угледних Срба и интелектуалаца из долине Неретве, схватајући да оно чега су се плашили још од стварања Приморске бановине 1929. године, сада постаје реалност, покушала да једним меморандумом упозори да они, прије свега, постоје и да не желе да заврше у независној хрватској држави. Делегацију која је овај меморандум саставила и потписала у Београду 19. априла 1939. године, чинили су: прота Владимир Гвозденовић, Чедо Милић, Симо Г. Иванишевић, Шпиро Паранос, Димитрије Шотра, др Јован Радуловић и Ристо Бошковић.¹⁶

Текст меморандума у цјелости гласи:

*Прејисџавка
делеџације Срба из долине Неретве
да се њихов крај пријоји Србији*

Догађаји који су се одиграли последњу годину дана у суседству наше државе присилили су и наше меродавне чиниоце да присијује решавању свих горућих питања, ња и Хрватског. Пошто решавање овог питања дубоко засеца у интересе и осећања српског народа у долини реке Неретве, ми пописани прејисџавници срезова мосџарског и сџолачког, обраћамо се свима надлежним чиниоцима у Београду са молбом, да саслушају и уваже жеље народа који нас је овамо послао.

Ретко је који крај у нашој држави где има толико осећања и љубави за народ, Краља и Државу као наш завичај Херцеговина. Од 1800. године на овамо ми смо дизали девет усџанака, да би се ослободили и ујединили са нашом браћом из Србије и Црне Горе. Кад је дошло по уједињење ми смо најмање изражили за себе, а сџално смо имали пре

¹⁵ Исто, 8.

¹⁶ Меморандум се чува у Архиву Југославије у Београду, у збирци Милана Стојадиновића (фонд бр. 37), кут. 9, број 53/779-780. Куцан је на писаћој машини, ћиричним писмом, и има укупно четири стране. Потписи су ручни и сви су, такође, ћирилични.

очима само интјересе целине. Тако је било и 1929. г. кад су се сјварале и ођраничавале бановине. Кад смо чули да долина Неретјве има да јрипадне Приморској бановини, дошла је једна дејутјација из нашеј завичаја и по-днела Блаженојочивиег Краљу Александру један меморандум, у коме смо јтражили да долина Неретјве јрипадне Зејској бановини. У томе смислу, по жељи Блаженојочивиег Краља израдио је један елаборатј наш земљак и познатј истјоричар г. д-р Владимир Ћоровић, професор Универзитјета. Међутјим, из нама нејознатјих јолиитјичких разлога од тога се је одустјало и срезови Коњиц и Мосћар дајти су Приморској бановини, још више од Зејске бановине одузетј је срез сјолачки, па и он јридогајтј Приморској бановини. Тако је цела долина Неретјве дошла у оквир Приморске бановине, да би се Сјлитју дало шјто јаче залеђе.

Иако шјешка срца, ми смо се [с] тјим помирили да не би земљи сјва-рали веће нејриликe и рачунајући да је по једна обична ујравна подела у ѓраницама наше несумњиве државне целине. Али пошјто се сада разђра-ничаванье врши не на ујравној основи, неђо на ејнођрафској, ми Срби из долине Неретјве смајтрамо за своју дужностј да свима и свакоме изјавимо следеће:

Срјски народ у Херцеђовини водио је вековну борбу да се уједини са остјалим срјским земљама, ујединио се је 1918. г. и неће дозволитји да и један подалъ срјске земље у долини Неретјве дође у друђе руке. Истјо тјако, смајтрамо да нико није позван да располаже с нама ни да у наше име јређовара о нама, а без нашеј знања и сјоразума.

Да ово наше ѓледитјие одђовара и ојшјтим срјским и државним интјересима, видеће се из следећих разлога:

1) Познатја је улога Херцеђовине по нашем национално-култјурном животоу. Њен ѓовор постојао је књижевни језик, из ње су пошјекли исеље-ници, који су населили добар део срјских земаља и дали нашем народу јрве јунаке, научнике и јросветјне раднике. Ценјтар култјурног и јолиитјич-ког животоја Херцеђовине од Неретјве до Лима био је у Мосћару. Град Мосћар је за читјава два века имао једну од водећих улога у националној борби Срба Херцеђовине, а у друђој јоловини XIX века и у Босни. Нацио-нално-култјурна и јолиитјичка кула црнођорско-херцеђовачког срјског бло-ка јрема зајаду, Мосћар по ни јриближно није значио за Хрватје. Губи-тјком Мосћара ми у Херцеђовини били би лишени свог вековног националног и култјурног средитјја, шјто би наш народ тјешко поднео, а за Хрватје је по цело тјитјање од сјорног значаја.

2) Приликом разђраничаванја бановина, срезови Коњиц, Мосћар, а доцније и Сјолац јрикључени су Приморској бановини на основу пођре-шног ејнођрафског јринципа јримењеног на срезове орђанизоване од ау-сјирјских власитји са јтенденцијом, да се у срезовима долине Неретјве, као важне саобраћајне линије, сјворе администјратјивне јединице са хрва-

ишким већинама. Но и за време Аустрије Мосџар је имао засебан градски срез од сеоског среза. Међу њим, етнографска граница између Срба и Хрватџа у Херцеговини није на источним границама Коњџца, Мосџара и Сџолаца, него долином реке Неретве.

И са чистџо етнографског сџановишџа Срби имају право на долину Неретве истџо џолико колико и Хрватџи.

3) Док је за Хрватџе џишџање долине Неретве од сџоредног значаја уколико се не џовори о националном џресџижу, за нас Србе је оно живџтно саобраћајно-џривредно џишџање. Долина Неретве је једини џривродан џрџисџуј на море џлавним срџским земљама Босни, Србији и Војводини. Зна се врло добро шџа је све Србија жрџивовала у крви и новџу да би џрокрчила себи џуј к мору. Од четџири џлавна железничка изласка на море (Сушак, Шибеник, Сџлић и Дубровник) сва би џрџијала Хрватџима ако се усвоји џа џодела. Турска је чак имала свој излазак на море џреко Неума и Клека и задржала џа је за цело време своје власџи, џа смо дубоко уверени да бранећи наше џнџересе у долини Неретве бранимо и џнџересе целог срџског залећа.

На основу чињеница које смо изнели сматрамо да имамо потпуно право да тражимо, да се приликом разграничавања Србије и Хрватске долина Неретве припоји Србији. Исправка границе, према данашњим бановинским, извршила би се тако што би цео коњички срез, затим део мостарског на линији Чврџница—Чабуља—Читлук—Градац на мору, тако да цела долина Неретве са својим ушћем и срезом Метковић са луком Плоче остане Србији. Уосталом, према једном ранијем тражењу Хрвата требао је да се формира један нови срез у Широком Бријегу и одвоји од среза мостарског, тако да би Хрвати мостарског среза били прикључени своје масиву у западној Херцеговини, док би у мостарском остали у већини Срби са Муслиманима.

При оваквој подели, припало би из коњичког, једног дела мостарског, столачког и метковићског среза око 50.000 Хрвата нама. Ако нам се приговори да тражећи 50.000 Хрвата кршимо етничко начело при разграничавању, можемо на то одговорити: Ни Хрвати се не држе строго етнографског начела при својим захтевима. Кад они траже од нас Срба да не применимо етнографско начело у Лици, Банији и Северној Далмацији, где би ми имали много више права на то, онда могу и Хрвати од њега одустати у долини Неретве, где је у питању не неколико стотина хиљада душа као у Лици и Банији, него само неколико десетина хиљада становника.

Ово су општа начела на темељу којих, неспомџући, може бити, још важније стратегијска, тражимо да се наш завџчај припоји Србији.

Увек спремни да и животе и имања ставимо на расположење Краљу и Отаџбини, ми Срби из долине Неретве дубоко смо уверени да ће џуди, који одлучују судбину ове земље, пре коначне одлуке при решавању суд-

бине нашег завичаја, имати у виду наше жеље и наше тежње и решити је како то захтевају не само његови интереси него и општа национална и државна потреба.

19. априла 1939. г.
Београд

Њројо-сїаврофор Владимир Гвозденовић
Чедо Милић
Симо Г. Иванишевић
Шїиро Паранос
Димийрије Шоїра
Њроф. Јован Радуловић
Рисїо Бошковић

Није познато да ли су Срби из долине Неретве, када су се ријешили да саставе овај меморандум и да упуте делегацију у Београд, имали само сумње да ће бити остављени хрватској јединици у Краљевини Југославији или су имали сазнања да читава Приморска бановина није ни упитна у преговорима Цветковић–Мачек, као дио будуће Бановине Хрватске, јер је Цветковић без размишљања то одмах понудио Мачеку. Али, Мачек је тражио знатно више, примјењујући при томе час етничко час историјско начело, како му је кад више одговарало. Међутим, први текст Споразума између Цветковића и Мачека, од 27. априла 1939. године, Намјесништво је одбило, а као разлог одбијања навођено је више фактора, од предвиђеног плебисцита у Босни до спољнополитичке ситуације у којој се Југославија налазила. Занимљиве разлоге одбијања споразума навео је и Милан Стојадиновић, који о томе каже: „Била је субота кад је Цветковић, право из Загреба, кренуо у Словенију, у дворца Брдо, да кнезу Павлу изложи главне црте свог *сїоразума*. Чим је намесник сазнао да Мостар припада Бановини Хрватској, да је за Босну предвиђен плебисцит и да се у земљу уводи федералистичко уређење, уз обавезну промену Устава, он је енергично одбио да се сложи са таквим *salto mortale* у нашој унутрашњој политици.“¹⁷ Питање је да ли је и овај меморандум Срба из долине Неретве имао неког утицаја на кнеза Павла да на овакав начин реагује на могућност да Мостар припадне Бановини Хрватској, али је помињање само Мостара од свих босанских и херцеговачких градова у том контексту заиста симптоматично. Прије би се могло рећи да је оштро противљење Мехмеда Спаха распарчавању Босне и Херцеговине било један од значајнијих разлога да споразум буде одбијен.¹⁸

¹⁷ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Buenos Aires, 1963, 650.

¹⁸ Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd 1965, 189.

Одбијање Намјесништва да прихвати постигнути споразум није значило крај већ само застој у преговорима, који су настављени у току љетних мјесеци 1939. године. Интересантно је да је, бар према тврдњама Љуба Бобана, током јулских преговора, Цветковић захтијевао да се Мостар изузме из Бановине Хрватске, али да је због оштрог противљења Јураја Шутеја, вође ХСС у Босни и Херцеговини, од тога одустао.¹⁹ До 20. августа преговори су били завршени, а 24. августа Цветковић и Мачек примљени су у аудијенцију код кнеза Павла, који је у међувремену прихватио постигнути споразум, а већ 25. августа Цветковић је поднио колективну оставку владе. Сутрадан, 26. августа 1939. године, објављен је текст Споразума и формирана нова влада. Истог дана када је објављен текст Споразума, донесена је и Уредба о Бановини Хрватској, Уредба о проширењу прописа о Бановини Хрватској на остале бановине, Указ о распуштању Сената, Указ о распуштању Народне Скупштине и Уредба о политичким законима.²⁰ Као што је познато, Споразумом Цветковић–Мачек је формирана Бановина Хрватска и то спајањем Приморске и Савске бановине, као и припајањем једног броја босанских срезова и Дубровника новоствореној бановини. Зле слутње Срба из долине Неретве, које су их обузимале још од формирања Приморске бановине 1929. године, да су препуштени хрватским мегаломанским националистичким тежњама и жртвовани за опстанак заједничке државе, оствариле су се.

Међутим, ни стварање Бановине Хрватске, која је захватила и доста оних области које ни по чему нису припадале хрватском етничком простору, није задовољило хрватске националисте, јер су они хтјели још простора и изнад свега етнички чисту државу Хрвата. Владимир Ћоровић, један од најистакнутијих српских интелектуалаца из Босне и Херцеговине у то вријеме, овако је доживљавао Споразум Цветковић–Мачек: „Разграничење Бановине Хрватске извођено је не на основу једног начела, него на основу свих који су Хрватима могли бити од користи. Основа је имала бити етничка. Хрвати су ван Приморске и Савске бановине тражили за себе сваки срез где су они били у већини, али у тим бановинама нису давали ниједног среза где су већину имали Срби. Тако се догодило да је 847.000 Срба остало у границама Хрватске, а свега 421.000 Хрвата у целој осталој држави, кад се сви католици урачунају у Хрвате. Кад је требало бранити те српске земље, онда су се позивали на своје историјске границе и узели су у помоћ тај принцип. Међутим, тај принцип енергично одбијају кад је у питању Дубровник, који није никад улазио у састав њихове историјске државе и који је по својој традицији сав „словенски“, а по својој прошлости у сталној гравитацији према српском подручју. Кад су

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто, 191.

Хрвати тражили и добили срезове Шид и Илок, који су у већини српски, а по историјском праву небрањиви, они су напустили и етничко и историјско начело, па су захтевали та места као свој животни простор. Таква недоследност и неправичност изазвала је с правом протесте, који су се појачавали тим више, што је у новим областима уведен отворен антисрпски режим. Побијени су и прогоњени многи људи, разбијене или онемогућене њихове установе, створено расположење за њихово потискивање и уклањање. С хрватске се стране и наглашавало да је то граница националног поседа и националне државе. И што је још горе, с најодговорније њихове стране подвлачило се да је ово само етапа и да они имају нових претензија. Стављају у покрет, да добију Барању и северну Бачку, а свим средствима доказују да су босански муслимани само Хрвати и да бановина Хрватска има права на нове срезове у Босни.²¹

Да жалопојке Срба из долине Неретве и осталих области које су припале Бановини Хрватској нису биле без основа, показало се веома брзо. *Српски глас*, незванично гласило Српског културног клуба, који је покренут новембра 1939. године, извјештавао је о насиљу и неправдама које се чине Србима у Бановини Хрватској. Тако је, на примјер, већ у другом броју *Српски глас* донио вијест да је командир полиције у Дубровнику Шиме Жгомбић, забранио прославу дана уласка српске војске у Дубровник, коју су планирали да заједнички организују српска и хрватска културна друштва у овом граду. Исто тако, *Српски глас* је јављао да је комесар градске општине у Мостару, Дервиш Хациоман, бивши посланик ХСС, одмах по ступању на нову дужност забранио употребу ћирилице у службеној кореспонденцији.²²

Споразум Цветковић–Мачек није довео до смиривања узаврелих национално-политичких страсти, како на простору Бановине Хрватске, тако и на простору осталих бановина гдје је становништво било вјерски и национално измијешано. Посебно узнемирење па и неку врсту националне мобилизације Срба у Босни и Херцеговини, изазвао је прилично хомоген аутономистички фронт међу муслиманима, чије је вођство, последице Спахове смрти, дошло у руке прохрватски оријентисаног Цафера Куленовића. Скупштине српског народа, против све гласнијих захтјева муслиманских политичких представника за аутономијом Босне и Херцеговине, организоване су широм БиХ, највише новембра мјесеца 1939. године, а већ у децембру почеле су да се сливају у један покрет, који је пратио истовјетан процес, само са супротним циљевима, код муслимана Босне и Херцеговине. Како је јачао и све се више хомогенизовао муслимански покрет за аутономију Босне и Херцеговине, тако је све више јачао

²¹ В. Ђоровић, *Историја Срба*, Београд 2010, 746.

²² *Српски глас*, год I, бр. 2, од 23. новембра 1939. године.

и попримао чвршће контуре и српски покрет против аутономије ових области, а који је истовремено био и покрет против споразума Цветковић–Мачек. Он је врхунац доживио на самом крају 1939. године, када је у Добоју сазван „Сабор Срба“, то јест, састанак делегата свих српских културних и националних друштава, а на коме су присуствовали и представници Срба из долине Неретве. Према тврдњама полицијске управе у Сарајеву, иницијатор овог сабора била је организација Народна одбрана, а колики је значај дат овом скупу свједочи и чињеница да су на њега били позвани, између осталих, и тројица српских епископа, митрополит дабробосански Петар Зимоњић, епископ зворничко-тузлански Нектарије Круљ и епископ жички Николај Велимировић. Само из Сарајева кренули су делегати 14 српских културних, просвјетних и националних друштава.²³ Још прије конференције у Добоју, тачније у току припрема за њу, у Сарајеву је формиран „Савјет српских националних и осталих друштава“, који је требало да буде средишњи орган у кога ће бити учлањена сва остала српска друштва у Босни и Херцеговини. Као основни задатак и циљ овог Савјета постављен је „што интензивнији рад на јачању српске националне мисли, чување српског националног обиљежја Босне и Херцеговине, као и рад на продубљивању свих односа са осталим српским покрајинама“. За предсједника Савјета изабран је др Саво Љубибратић, а за потпредсједнике Милан Божић, Машо Јовановић и Владимир Благојевић.²⁴ Овај Савјет ће до пуног изражаја доћи управо у организовању конференције у Добоју.

На предконференцији која је одржана увече 30. децембра у просторијама Соколског дома у Добоју, делегати из Сарајева, Мостара, Бањалуке, Тузле и Бихаћа, саставили су резолуцију која је сутрадан на конференцији усвојена. Чињеница да су у раду конференције учествовали и делегати српских друштава из Мостара (Јован Радуловић), Брчког (Рајко Софреновић) и Дервенте (Илија Перић), говори у прилог томе да се Срби из оних дијелова Босне и Херцеговине који су припали Бановини Хрват-

²³ То су били: др Војислав Бесаровић и Љубомир Опачић (Српско културно-просвјетно друштво „Просвјета“), Рајко Поповић (Српска црквена општина Сарајево), Јован Вукотић (Српска црквена општина Ново Сарајево), др Саво Љубибратић (Братство Светог Саве), Мерчеп Коста (Друштво Светог Марка), Никола Барош (Савез Добровољаца), Јока Шилјак (Задруга Српкиња Сарајево), Јанковић Мила (Задруга Српкиња Ново Сарајево), Умићевић Симо (Удружење Срба интернираца), Билбија Марко (Српски Клуб), Марић Шћепан (Српска трговачка и занатска омладина), Урош Човић (Српско пјевачко друштво „Слога“), Пржуљ Вељко (Српско пјевачко друштво „Петар Велики Ослободиоц“), Никола Скакић (Друштво Крајишник). Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву (даље АБиХ), фонд: Краљевска банска управа Дринске бановине (даље: КБУДБ), пов. дз. бр. 5245/39 (Управа полиције Сарајево КБУДБ 27. децембра 1939. године).

²⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4992/39 (Радио телеграм управника полиције у Сарајеву Министарству унутрашњих дела у Београду).

ској, нису одрекли права да бирају гдје ће живјети, али ни помирили са чињеницом да су предати на милост и немилост Бановини Хрватској. Они су на конференцији говорили управо у том смислу, улажући одлучан протест против тога што се о судбини њихових крајева одлучивало тајно и без њиховог учешћа, а такође су наводили бројне примјере невјероватних поступака нових власти према Србима у тим крајевима.²⁵ Занимљиво је да су овом сабору присуствовали и представници Срба из Пљеваља (Синиша Шилјак), док је Србе из Требиња заступао Владимир Перић. Посебан утисак на присутне је оставио професор универзитета др Владимир Ћоровић, који је дошао из Београда на овај сабор и био први и главни говорник. Он је прво изложио важност тог састанка и његов циљ, а затим нагласио забринутост развојем догађаја и дубоку увријеђеност српског народа у Босни и Херцеговини, што се питање народног споразума почело изводити без учешћа „директно погођених“, то јест Срба из Босне и Херцеговине. Ћоровић је, такође, нагласио да Срби из Босне и Херцеговине морају чврсто збити своје редове и добро се организовати „да поправе учињене погрешке и спрече свако даље настојање, које би ишло за тим да их, ма у ком облику, одвајају од Србије и осталих српских области.“²⁶ У Резолуцији коју је Сабор усвојио 31. децембра 1939. године, јасно и недвосмислено су наведени национални ставови и захтјеви српског народа у Босни и Херцеговини, у тренуцима када су се они нашли, најмање својом кривицом, на новој историјској раскрсници. У њој се каже:

Сабор, сазван на иницијативу свих српских и осталих националних друштва и удружења, одржан у Добоју, дана 31. децембра 1939. год. тврдо вјерујући у Бога и у срећну звијезду династије Карађорђевића, али забринути озбиљношћу догађаја код нас и у свијету и сматрајући својом родољубивом дужношћу да његује и учвршћује љубав и слогу у нашем народу, доноси једногласно ову

РЕЗОЛУЦИЈУ

1. Одлучно усвајамо против свих акција и покушаја, који иду за циљем и слабљењем Југословенске државе, а најосе за подвајањем и слабљењем Срба у њој држави;
2. Противстојемо што се ишћење нашег народног споразумјевања извело без учешћа српског дијела нашег народа и на његову штету и не признајући свршени чин изјављујемо, да ћемо се као у прошлости, тако и у садашњости одлучно борити против овога

²⁵ Српски глас, год II, бр. 9, од 15. јануара 1940. године.

²⁶ Исто.

шћо је до сада учињено и проиив свих настјојања, која би ишла за тим, да се српски крајеви наше Ошћабине у ма коме облику одвајају од Србије, Црне Горе и остћалих српских земаља. То чинимо, јер не желимо да постћанемо издајце народне и државне завјетне мисли за чије су се остћварење борили и жртћивали не само сви честћиши синови, него сва поколења од Косова;

3. *Позивамо све Србе и остћале југословенске националистће, да чвртћо збију своје редове и да се у ово доба све полиитћичке вође сложе и прећу преко свих партијских и личних инћереса, да би се стћворио истћински народни прећород и обиљежио јасан национални прећрам, који преба да буде изнад свећа.*
4. *Позивамо омладину, да своју љубав према Ошћабини и своју енергћију сћоји са љубављу за добро своћа народа и да се у својим племенићим стћремљењима надахне духом и поћребима своћа народа, а не шћућим идеологијама.*

Ово поручујемо свима и свакоме са свећоћа шћла ошћиће српске комтурнице у Добоју, нашећ другоћ остћрва Вида, гдје данас положисмо свећи завјет Богу и народу.²⁷

Мећутим, сва настојања Владимира Ћоровића, Јована Радуловића и других истакнутих српских интелектуалаца из долине Неретве да исправе неправду која је учињена њиховом завичају, није уродио плодом. А какве је посљедице по Србе у долини Неретве оставио споразум Цветковић–Мачек, најбоље свједочи писмо Смаил-аге Ћемаловића, које је из Мостара 1940. године упутио Лазару Марковићу и у коме, измећу осталог, каже: „У задње вријеме Срби у Мостару, како православни тако и муслимани проживљавају многе неугодне дане... иако је Мостар град у коме има само 25% католика, ипак су данашњи властодршци успјели да разјуре све Србе који су били на срезу и сада је цио срез остао без иједног Србина чиновника. Оваква ситуација на срезу није била ни за вријеме Аустрије... У овдашњој гимназији, у којој има преко 40 наставника, остала су свега три Србина... напомињем да у мостарској гимназији има свега 30% ћака католика. Нарочито су извргнути прогонима Срби муслимани, јер их без икаквог разлога премјештају, а у задње вријеме почели су да отпуштају... ни у једној овдашњој школи, а нарочито у гимназији, не смије нико рећи да је Југословен, а писање ћирилицом онемогућује се чак и Србима православне вјере... Ви истина нисте криви да је Мостар ушао у Хрватску Ба-

²⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 36/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ, 2. јануара 1940. године. У прилогу акта један примјерак Резолуције).

новину, али сигурно смо ми још мање криви, и зато је дужност свакога Србина да нас помогне.²⁸

Колико су Смаил-ага Темаловић и остали Срби из долине Неретве, који су отворено изражавали бојазан од Бановине Хрватске, били у праву, убрзо ће се показати у оквирима Другог свјетског рата.

Draga Mastilović

SERBS FROM THE NERETVA VALLEY AND THE CVETKOVIĆ–MAČEK
AGREEMENT OF 1939

S u m m a r y

Following the introduction of the 6th January regime of King Aleksandar and the creation of banovinas in 1929, the Neretva valley became part of the Littoral Banovina with its seat in Split. As it was obvious that the Neretva valley was thus linked to the Banovina with the majority Croatian ethnic population, the Serbs from the Neretva valley already then expressed an open concern that they were left to the Croatian interest zone within the Kingdom of Yugoslavia. With deputations to King Aleksandar, memoranda and reports, they tried to rectify such situation. However, their requests were not met, notably because such division of the Kingdom of Yugoslavia was of a pure administrative nature and did not, at least at first sight, jeopardise state integrity. Nonetheless, ten years later, when negotiations began between the President of the Royal Government Dragiša Cvetković and leader of the Croatian opposition Vlatko Maček about the creation of the Banovina of Croatia and delimitation between the Serbs and Croats within the Kingdom of Yugoslavia, the Serbs from the Neretva valley understood the entire harm of the decisions of the state leaders from 1929. This is why they tried anew, with one deputation and a memorandum, to fight for their right not to live within the Banovina of Croatia. Their later endeavours in this regard did not bear fruit either.

²⁸ AJ, 85-1-140 (Смаил-ага Темаловић – Лазару Марковићу из Мостара 1940. године).